

**SZAVAK KELETKEZÉSE,
SZÁRMAZTATÁSA**

HÉBE-HÓBA

Az e szó felől érdeklődőknek többnyire nem a *hébe-hóba* jelentése okoz gondot, hanem az eredetére kíváncsiak. Szinte mindnyájan úgy tudják, hogy azt jelenti: 'olykor, időnként, nagy néha'. Az meg sem fordul legtöbbször fejében, hogy nem mindig ez volt a jelentése. Márpedig ez a helyzet! A régi nyelvben ugyanis azt jelentette: 'téli-nyáron, hidegben-melegben', azaz 'mindig'. Ennek igazolására s egyúttal szemléltetésére idézek néhány sort egy 16. századi énekből, még az eredeti írásmódot is meghagyva, mert így is jól olvasható és érthető: „Jámbor atyafiaik, kic egymással tarttyác barátságokat, télben, nyárban, *hében*, *hoban*, hidegben, készec szolgálni egymásnac mindenben.”

A szöveggörnyezet világosan elárulja, hogy a *hébe-hóba*, azaz itt még *hében*, *hoban* ugyanúgy a nyári és a téli évszakot kapcsolja egybe ikerszó jellegű határozószóként, mint az előtte álló *télben*, *nyárban*. Kialakulásakor tehát ez a kifejezés, amelynek most már egyúttal az eredetéről is szólok, nem azt jelentette, amit ma, vagyis hogy 'időnként, néha-néha', hanem összefoglaló jellegű szókapcsolatként élt. Olyan volt, mint a *hetet-havat*, régebben *hevet-havat*, amely szintén két véglet megnevezésével általánosít. Ez utóbbi esetében, ha csakugyan a *hevet-havat* változat az eredetibb, az előtag a *hő* főnév *hév* alakváltozata, utótagja pedig a 'téli csapadék' jelentésű *hó*. Arra mondták eleink, hogy összebeszél *hevet-havat*, illetve *hetet-havat*, aki egymással ellentétes, össze nem függő dolgokat zagyvált össze.

A *hébe-hóba* nagyon hasonlít ehhez. Második tagja szintén a téli csapadékot jelentő *hó*, az első pedig ugyancsak a *hő* főnév változata. Többek között ezt találjuk meg *Hévíz* nevében, amely egy *hév víz* formából vonódott össze. A ma 'szenvedély' értelemben használt *hév* régen melléknévként is gyakori volt, például *hév szerelem*.

Végül még annyit, hogy a *hébe-hóba* kifejezés eredeti jelentése az idők folyamán, talán a *gizgaz*, *mendemonda* ikerszavakhoz való hasonlósága miatt elhomályosult, s korábbi összefoglaló, általánosító 'mindig' jelentése helyett a 18. század óta már csak 'olykor' értelemben él.

ÖTLETES!

„Ötlet, kiötleni szavainkban az öt számnév rejlik?”

Az öt számnévvel való rokonság „gyanúja” megalapozottnak érződik, hiszen ’köntörfalaz, kertel’ jelentésű *ötöl-hatol* ikerszavunk is azt sejteti, hogy itt csakugyan az öt számnév képzett alakjaival van dolgunk. Az ötlet tehát kitűnő, a valóság azonban más. *Ötlet, ötletes, kiötleni* szavaink eredete még annál is sokkal érdekesebb, mint ha valóban az öt számnév származékai lennének.

Mindenekelőtt válasszuk le vizsgált szavaink mellől az *ötöl-hatol* ikerszót! Noha több olyan szólásunk is van, amely az *öt* és *hat* számnévre épül, például *ötről hatra jut*, azaz ’lassacskán rendeződik az anyagi helyzete’, az *ötöl-hatol* nem ilyen. Ennek az ikerszónak első tagja az akadozva beszélő emberekre napjainkban is rendkívül jellemző, elnyújtott *öö*-zést felidéző hangutánzó szócska, a *hatol* utótag pedig az *ötöl* mellé alkalmisság megalkotott képzett szó, ez már csakugyan a *hat* számnévből. A fontos a mi szempontunkból az, hogy ennek az ikerszónak semmi köze az *öt* számnévhez.

Következő megállapításunk alighanem még meglepőbb, ám szintén vitathatatlan: az *ötlet* szóban sem az *öt* számnév rejlik, hanem az *önt* ige! Ezt az igét, amelyre már a 12. századtól kezdve vannak adataink, eredetileg *n* nélkül ejtették; az *n* hang szervesen járulékhangként toldódott bele. Ennek bizonyosságául nyelvemlékeinkből ilyen mondatokat idézhetünk: „[A] Pispek a szent olajt fejére *öté*”; „Az ő könnyeivel *ötözi vala* az templomnak pagyimentomát [padlózatát]”.

De menjünk tovább! Az is könnyen igazolható, hogy *öt*vszavunk is az *önt* ige származéka! Az *öt*vös olyan mesterember, illetve iparművész, aki formába *önti* az aranyat, ezüstöt vagy másféle nemesfémeket. A szóban levő *v* eredete ugyan még máig sincs egyértelműen tisztázva, de nyelvünkben többek között éppen az a csodálatosan szép, hogy gazdagsága mellett rejtélyek kimeríthetetlen tárháza is. Gondoljunk csak egy másik

olyan szóra, amelyben szintén van egy rejtélyes *v* is! Ez a szó a *hitves*. Nem kétséges, hogy a *hit* főnévnek -s képzős származékával van dolgunk. Él is ez a származék *hites* alakban is. Jelentése: 'hitet tett, felesküdt, törvényes'. Ismerjük a *hites ura*, *hites tolmács*, *hites szakértő* kifejezéseket is. Csakhogy a régi nyelvben a *hites* mellett, ugyanebben a jelentésben használatos volt a *v*-t tartalmazó *hitves* változat is. Benne a *v* talán a *hit* szó egykori, de itt megőrződött tővégi magánhangzója. S íme, vagy a *hitvestárs*, vagy a *hitves feleség* „jóvoltából” jelentésta padás révén a *hitves* szó – 'feleség' értelemben, főnévként – mindmáig megmaradt számunkra, a maga talányos *v*-jével együtt.

Már csak azt kell tisztáznunk, hogyan módosult a származékokban a bennünket érdeklő szavak jelentése! Az *öt-önt* ige jelentése: '(folyadékot, megolvasztott anyagot stb.) tölt', illetve 'valamilyen lelki tulajdonságot ébreszt valakiben', az *ötlük*-é pedig: '(a régi nyelvben) bugyog, ömlik', '(ugyancsak főleg régen) benyomul, behatol', majd újabban – főleg állandósult kapcsolatokban – 'felvetődik, felvillan, megjelenik', például: *szemébe* vagy *eszébe ötlük*. Az *ötlet* és az *ötletes* pedig ebből az utóbbi jelentésében használt igéből való, legjobban éppen az *ötletes* szóval jellemezhető szóalkotás, amelyet a 19. század lelkes nyelvújítóinak köszönhetünk.

ÁCSOROG ÉS ÜCSÖRÖG

„Abban szinte biztos vagyok, hogy az *ácsorog* szavunk az *áll*, az *ücsörög* pedig az *ül* igéből származik. De kérdezem: ha az *áll* s a belőle alakult *álldogál* mellett ott van az *ácsorog*, az *ül* és az *üldögél* mellett pedig az *ücsörög*, akkor az *iszik* és a belőle született *iddogál* mellől miért hiányzik az *icsorog*? Már csak azért is jó lenne ez a szó, mert amit iszunk, az valóban *csorog*!”

A szófejtő ötlet ragyogó, s ezért minden elismerés megilleti a kérdést nekem szegezõ levélíró. Csakhogy az *ácsorog*-nak, semmi köze az *áll* igéhez, s nincs köze a 'vékony sugárban hull, folyik' jelentésű *csorog*-hoz sem. A nyelvtörténeti adatok alapján teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az *ácsorog* ige töve az *ácsingózik* tövével azonos eredetű, s e tő korábbi jelentése: 'áhítozik, sóvárog valami után'. Az *ácsingózik*-nak, amelyben az *-ing* elem gyakorító igeképző, fő jelentése ma is ez, régebben azonban az *ácsorog*-nak is elsősorban ez volt a jelentése. A *Kossuth Hírlapja* című újság például 1848-ban „a korona után *ácsorog* [ácsingózó, vágyakozó] nagyravágyók”-ról ír. Az *ácsorog* szó végén levő *-rog* (*-reg*, *-rög*) elem ugyancsak gyakorító képzőbórok, amely számos szavunk végén megtalálható: *toporog*, *csepereg*, *nyöszörög* stb.

Na és az *ücsörög*? Annak sincs köze az *ül* igéhez? Hát akkor mihez van köze? Elismerem, az *ücsörög*-nek csakugyan van valami köze az *ül* igéhez, de csupán az *ácsorog* „közvetítése” révén. Hogy ez hogyan történt? Elmondom. *Ül* szavunk ismeretlen eredetű ugyan, de jó néhány korai, sok évszázaddal ezelőtti származéka (*ülés*, *ültet*, *üldögél*, *ülepedik*, *ültetvény* stb.) kétségtelenné teszi, hogy szókincsünknek ősi eleme. Az *ücsörög* ellenben csak a 20. század elején jött létre nyelvünkben, mégpedig úgy, hogy eleink az *ácsorog* hatására, mintájára alkották meg, de nem ám a 17. század táján, hanem csak akkor, amikor az *ácsorog* szót a nyelvérzék – tévesen – már az *áll* szócsaládjába sorolta.

Vagyis kiderült, hogy sem az *ácsorog*, sem az *ücsörög* nem az *áll*, illetve az *ül* ige szabályos származéka. Ennek megvilágítása s tudatosítása után az arra kért választ, hogy miért nincs *icsorog* igénk is az *szik* mellett, talán már elengedik nekem az olvasók!